

**ALEVİ-BEKTAŞI GELENEĞİNDE HZ. ALİ:
KİŞİLEŞTİRME VE PLASTİK**
IN THE TRADITION ALEVI-BEKTASHI HZ. ALI:
PERSONIFICATION AND PLASTIC

GÜLTEN GÜLTEPE

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Çüzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Fine Arts, Department of Basic Education

gultepe.gulten@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-1006-2905>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute
TAED-66, Eylül - September 2019 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-Article Types : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 06.04.2018

Kabul Tarihi-Accepted Date : 30.08.2019

Sayfa-Pages : 589-596

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3914>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate

ALEVİ-BEKTAŞİ GELENEĞİNDE HZ. ALİ: KİŞİLEŞTİRME VE PLASTİK*
IN THE TRADITION ALEVI-BEKTASHI HZ. ALI:
PERSONIFICATION AND PLASTIC

GÜLTEN GÜLTEPE

Öz

Türklerde, ilköğretimden beri süre gelen çeşitli temsili betimler söz konusu olmuştur. Çağın gerektirdiği malzemeyle oluşturulan insan, bitki, hayvan gibi tabiat elemanlarına yüklenen anlam ve ilişki tabiatın büyüdü dünyasını, var olan kalıp biçimin ötesini aramaya itmiştir. Kalıplaşmış biçimlerden arınan tabiat, yeni bir kurguya yönelmiştir. İslam öncesi izlerin devamını teşkil eden ve İslami tasavvufta bir takım görülmedik garip suretler belirecek ve bunların, tıpkı maskeyle ilişkilendirebileceğimiz iki yüzü bulunacaktır. Orta Asya kaynaklı dini ve tasavvufi çevrelerde görülen Hurufi etkiler, özellikle enkarnasyon (hulul) inancıyla ortaya çıkan panteist tasavvuf anlayışında var olan biçimsel örnekleriyle, Alevi-Bektaşî plastiğinde kendini belli edecektir. Aleviliğin sosyal tabanının toplumsal niteliklerini ve karakteristiklerini sergileyen esas unsur, mitolojik ve sözlü bir kültür geleneğinden devraldığı ve çok geniş bir coğrafyada rastladığı değişik motiflerle birlikte bir araya getirilebilen temsili bir kültür anlayışı olmasıdır. Bu anlamda “Alevi-Bektaşî Geleneğinde Hz. Ali Kişileştirme ve Plastik” başlığı adı altında kültürün sözlü ve yazımsal kaynaklarından itibaren izlenebilen fikrin veya düşüncenin, söze ve devamında uygulamaya ya da biçime dönüştüğü aşamalı geçişler, plastik materyalin biçimle beraber bunun ötesinde yatan anlam veya mana yapısıyla bir bütün değerlendirmek gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alevi-Bektaşî Geleneği; Hz. Ali; Kişileştirme; Plastik

Abstract

Various representations from the early ages were mentioned in the Turks. The meaning and relationship burdened on behaviors elements such as thinned matter, plants, animals in the ages have led the magical world of nature to seek beyond the form of the existing mold. The nature, which is free from the stereotyped forms, has turned to a new fiction. There will be strange surrogates that are the continuation of the pre-Islamic traces and which are not seen in Islamic mysticism, and they will have two faces that we can associate with the mask. The Hurufi influences seen in the Central Asian origins and mystical environments are determined by the Alevi-Bektashi plastique with the formal examples that exist in the understanding of pantheistic Sufism emerging with the belief of certain incarnation (Hulul). The basic elements that demonstrate the social qualities and characteristics of the social base of Alevism are an imaginative understanding of culture that can be brought together with various motifs that have taken over mythological and verbal cultural tradition and come across in a vast geography. In this sense, gradual transitions of the idea or thought that can be seen from the names of the title and the unoccupied sources of the Prophet Ali in the Aleutian-Bektashism, and the conception and continuity of the contract and its continuation, the form or the outcome of the plastic material.

Key Words: Alawi-Bektashi Tradition; Hz. Ali; Personification; Plastic

* Makale metni 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi'ne (20-24 Kasım 2017-Ordu) Sunulan Bildirinin Genişletilmiş Halidir.

Giriş

Türklerde, ilköğretilerden beri süre gelen çeşitli temsili betimler söz konusu olmuştur. Çağın gerektirdiği malzemeye oluşturulan insan, bitki, hayvan gibi tabiat elemanlarına yüklenen anlam ve ilişki tabiatın büyümlü dünyasını, var olan kalıp biçimin ötesini aramaya itmiştir. Kalıplaşmış biçimlerden arınan tabiat, yeni bir kurguya yönelmiştir. İslam öncesi izlerin devamını teşkil eden ve İslami tasavvufta bir takım görülmedik garip suretler belirecek ve bunların, tıpkı maskeyle ilişkilendirebileceğimiz iki yüzü bulunacaktır. Orta Asya kaynaklı dini ve tasavvufi çevrelerde görülen Hurufi etkiler, özellikle enkarnasyon (Hulul) inancıyla ortaya çıkan panteist tasavvuf anlayışında (Ocak, 2014b: 364) var olan biçimsel örnekleriyle, Alevi-Bektaşî plastiğinde kendini belli edecektir. Aleviliğin sosyal tabanının toplumsal niteliklerini ve karakteristiklerini sergileyen esas unsur, mitolojik ve sözlü bir kültür geleneğinden devraldığı ve çok geniş bir coğrafyada rastladığı değişik motiflerle birlikte bir araya getirilebilen temsili bir kültür anlayışı olmasıdır. Türklerin eski inanç geleneğinden kaynak bulan Gök Tanrı ve Yer-sub denilen çeşitli tabiat kültürlerinin ağırlıkta bulunduğu, yarı-dinsel yarı-büyüsel güçlü bir mistik yapıyı sergilemiştir. Mistik bir temel üzerinde başta Proto-Türkler olmak üzere Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi Türk devletlerinde meydana gelen sanat eserleri, hep bu dini inanç ve ritüeller çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Alevi-Bektaşî teolojisinin İslami dönemdeki karakteristik biçimleri ise eski inancın bir uzantısını teşkil etmektedir. Hulul, tenasüh ve don değiştirme veya metamorfoz gibi teolojik terimler, Türklerin eski devirlerinden kalan inanç ve mitolojik materyallerin unsurlarıdır (Ocak, 2014a: 95-96). Unvanlarda kullanılan, Allah anlamına gelen şah ibaresinin kullanımı, sufi ve pir şeklinde dini lider unvanları da kültürün sosyolojik boyutunun göstergeleridir (Ocak, 2014c: 352). Türk kültür tarihinde görülen güneş ve ay sembollerinin İslam öncesi Gök Tanrı kültürünün, hükümdarın gök ile ilişkisi, gök ibadeti ve güneş ile özdeşleştirme düşüncesi, Alevi teolojisinde Hz. Ali kültü ile de paralellik göstermiştir (Gültepe, 2016: 79). Edebi eserlerde, mecazi veya metaforik tarza yönelik çeşitli varyasyonları ihtiva eden ve sanatsal biçim alma aşamasındaki Hurufi etkiler, Bektaşî babanın yüzündeki kaligrafilerle tamamlanmıştır (Fotoğraf 12). Eski inanca ait referanslar, yazılı, sözlü veya mitolojik detaylara bağlı değerlendirilmektedir. Mecazi anlatımlar, ezoterik yaklaşım tarzıyla tılsımlı bir güç kazanmış gibidir. Güneş, Bektaşî tarikatında örneklerini vereceğimiz koruyucu niteliğinde olan madalyonda olduğu gibi (Fotoğraf 5) burada da Tanrıyla ve dolayısıyla Hz. Ali ile özdeşleştirilmiştir (De Yong, 2014: 284). Bektaşî geleneğinde arslan, Haydar adıyla anılmakta Hz. Ali “Haydar-ı Kerrar”dır yani tekrar tekrar arslandır, gibi inancı yansıtan ifadeler yer verilmiştir (Öney, 1992: 40). Bektaşî resimlerinde Hz. Ali tasvirleri “Ali Allah: Ali Allah’tır” tekrarıyla Allah’ın insan yüzünde zuhur ettiği inancı belirtilmiştir (De Yong, 2014: 282) (Fotoğraf 11-12). Bu tür inançsal etkiler, Alevi-Bektaşî geleneğin ikonografik öğelerini yansıtan ve resimlerinde sık kullanılan temalar arasında yer bulmuştur. İnsan biçiminde temsil edilen tanrı anlayışı, Orta Asya coğrafyasının senkretik dini yapısının Türkmenler vasıtasıyla Anadolu’da, XIII. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla kadar halk kültürü ve dini içerisinde nüfuz dairesini açıklamaktadır (Melikoff, 2014: 80). Şekil evreninde, etkileşimler kadar özgül yapının sürekliliğini yansıtan biçim sözlüğünden bahsetmek bu açıdan önem arz etmektedir. Biçimsel ayrıntılar, sanatın yapısal veya ideolojik yapısı içerisinde yer yer eksiltmeler yaratmış olsa da kültür, süreç itibarıyla belirgin bazı bağlantılar da ortaya

koyabilmektedir. Dolayısıyla sürekliliği sağlayan unsurlar geleneksel olarak tekrar eden biçimler sunmaktadır. Karakteristik özellikler sunan bitki motifleri, yazı, geometrik şekiller, insan yüzleri veya yarı insan-yarı hayvan temsilleri, biçim sözlüğünün göstergeleri olmuştur. Güneş hayvanları olarak nitelendirilen arslan, Türk sanatında güncelliğini korumuş, temsili bir figür olarak yer bulmuştur (Fotoğraf 4-10). Arslan figürlerine arkeolojik bir buluntu olarak rastlanıldığı gibi Türk sanatının pek çok alanında örneklerini görmek mümkün olmuştur (Öney, 1992: 40). Eski Türk inancının totemik yapısıyla ilişkilendirilen bu figür, kozmolojisi içerisinde Tanrı, hayvan ve insan arasında aşamalı bir evrim oluşturmuş gibidir (Fotoğraf 4-15). Güneş ile ilişkilendirilen bir başka hayvanda turna olmuştur. Kimi zaman koç ve zümrüd-ü ankayla (İbnü'l Arabî'nin "Anka'ü mugrib'fi marifeti hatmil-evliya" ve "Şemsi'l-magrib" adlı eserinde ifade ettiği belirtilen "Anka Allah'ın, içinde âlemin bedenini açtığı tozdan ibarettir". Bu tozun âlemin maddi ve cismani varlığını ortaya koyduğu dolayısıyla anka, İbn'ül Arabî'de madden hayvani bir varlık değil Hz. Adem'le özdeşleştirilmiş (Çoruhlu, 2014: 16-17) yani metaforik bağlamda kişileştirilmiştir) karıştırılan bu hayvan, Pir Sultan Abdal'ın bir beytinde de örneklendirilmiştir:

*Hazret-i Şah'ın avazı
Turna derler bir kuştadır
Bakışı arslanda kaldı
Döğüşü dahi koçtadır (Melikof, 2014: 80).*

Bektaşîlerin yedi büyük şairleri ve ermişleri arasında sayılan Nesimi'nin Hurufiliğe giden çıkış noktası sufilik olmuştur. Ona göre ruh durmadan hareket halindedir ve bir yığın vücutta yeniden ortaya çıkar. Ruhun en son vardığı aşama, Tanrı ile birleşmesidir. Nesimi de Mansur el-Hallac'ın aksine Tanrı yeryüzüne indirilir;

*Mutlak hiç oldum ben
Tanrı ile, Tanrı oldum...
...Kuşku yok, eşi olmayan Tanrı ile birim ben
hem Temel Öz'üm, hem onun özellikleriyim (Melikoff, 2014: 87).*

Vahdet-i vücut (Panteist) prensibinde göğün ve kozmosun erkekli ve dişili görülmesi, Gök, Yer-sub tabiat kültlerine paralel sanat eserlerinde örneklerini bulmuştur. Bu örnekler, Avrasya Türk sanatının kozmolojik üslubunu teşkil eden, Gök Yer-sub inancıyla ilişkilendirilen, kün-ay motifinin metaforik varyasyonları olarak yorumlanabilmektedir (Berkli, 2011: 36-42).

Türk sanatının plastik öğeleri arasında sıraladığımız, bitki motifleri, geometrik şekiller, insan yüzleri veya yarı insan-yarı hayvan temsillerinin yanı sıra yazı da biçimsel form olarak nitelik kazanmıştır. Yazının veya bunun bir biçimsel veya anlam boyutuyla değer aldığı Hurufilik, kısaca harfçilik olarak tanımlanmaktadır (Kansızoğlu, 2004: 40). Sesin ve sözün aslını alan harflerin insanda zuhur ettiği inancı Hurufilikte yer almıştır. Alfabenin insan bedenine bağlanması, metinlere veya eşyaya çeşitli anlamlar yüklenilmesi, eşyayı veya insanı resim üzerinden tasvir etmek, imgenin cismani şeklini açıklamaktadır (Bashir, 2013: 107) (Fotoğraf 11-15). Dolayısıyla, hurufiliğin dünya tasavvurundaki anlatımları, farklı biçimlerde yansıtılmıştır. Sözgelimi, İbn Arabî'ye göre harfler; huruf-u

fikir, haruf-u kelim ve haruf-u rakamiyye şeklinde kısımlara ayrılmıştır (Kansızoğlu, 2004: 35). İbn Arabi, “Cifr el-Cami” adlı eserinde; İlk insan Hz. Adem’in yaratılmasıyla ona indirilen harflerin de yaratılması ve Allah’ın insana harflerin sırlarını, tabiatını ve bunlarla nasıl tasarrufta bulunacağını da beraberinde öğrettiği ifadesinden bahsedilmektedir (Kansızoğlu, 2004: 38). Aynı eserde, Allah’ın bütün mahlûkatı bu harflerin altında meydana getirdiği ve sonrasında “*bil ki ateş harfleri yedi, toprak harfleri yedi, hava harfleri yedi ve su harfleri yedi olmak üzere yirmi sekiz sayısının toplamında “anasır-ı erbaa”nın sayıları toplamına eşit olduğuna*” (Kansızoğlu, 2004: 38) dikkat çekilmiştir. İnsanın doğadaki dört elementin birleşiminden meydana geldiği düşüncesi, Uygurların Sansar, Bektaşilerin devir veya devriye dedikleri canlı varlıkların dönüşümü ve birçok dinlerde önemli yer tutan bu görüş, Transmigration veya Metempsychosis olarak tanımlanır (Ögel, 2010: 488). İslam mistisizmindeki karşılığı ise Mevlana’da, insan ruhunun ölmez, durmadan döndüğü ve devrettiği inanışına vurgu yapılmıştır. Tasavvuf inanışında insan bedenini oluşturan ve dört unsur olarak tanımlanan su, ateş, toprak ve hava şeklinde görülen bu ruh gelişerek madenlerde, bitkilerde, hayvanlarda, insanlarda dolaştığı ve sonrasında Tanrının vücudu mutlağına karıştığı ve yine cisimlere indiği ifadesinin mecazi anlatımla bir dönüş ile tekerlek gibi bir daire etrafında olduğu benzetmesi, kaynaklarda yer bulmuştur (Gültepe, 2015: 602). Varlık kavramı, dünyanın yaratılışında kıyamete varıncaya kadar makrokosmos ve mikrokosmos âlemin nasıl meydana geldiğini bilmek kısacası yaratılışa dair düşüncenin evrenin bütün parçalarıyla birlikte Tanrı’dan başka bir şey olmadığı sonucunu doğurmaktadır.

Sonuç

Alevilikte tenasüh veya kişileştirilmiş bir inancın yer alışı dolayısıyla sosyokültürel boyutu, Alevi-Bektaşilerin yazınları ve okumalarına dayalı bilgi ve belgelerle anlaşılmaktadır. Türklerde, İslam öncesi inanç dünyasında yaşatılmış tenasüh inancının kültürel mirasının kodlar aracılığıyla taşınması, insan ruhunun yeniden başka bir kalıba girerek devam ettirildiğine dair düşünce sistemi, plastiki açıdan örnekleri de çeşitli formlarda hayata geçirilebilmiştir. Fikrin veya düşüncenin, söze ve devamında uygulamaya ya da biçime dönüştüğü aşamalı geçişler, plastik materyalin biçimle beraber bunun ötesinde yatan anlam veya mana yapısıyla bir bütün değerlendirmek gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır.

Fotoğraf 1. Karasuk Devrine Ait Taş Üstüne Oyulmuş Güneş Haleli Baş (Emel Esin)

Fotoğraf 2. Türk Devrine Ait Taş Üstüne Oyulmuş Güneş Haleli Baş (Emel Esin)

Fotoğraf 3. Güneş Başlı ve Dans Eden Figürlerin Betimlendiği Kaya Resimleri, Kazakistan (Mihaly Hoppal)

Fotoğraf 4. Altay Hun Çağı Tuyahta Kurganlarına Ait Geyik, Arslan, Kurt veya Kaplan Geyikler (Bahaeddin Ögel)

Fotoğraf 5. Güneşin Önünde Duran ve Kılıç Tutan Arslan Simgesi, 1327 İnan Madalyonu (Alexander Fodor)

Fotoğraf 6. Arslan ve Güneş Tasarımlı Madeni Sikkeler, II. Gyaseddin Keyhüsrev, Anadolu Selçuklu Dönemi (Tolga Erkan)

Fotoğraf 7. Alplik veya Hükümdarlık ile Özdeşleştirilen Çalışma (Çoruhlu)

Fotoğraf 8. İncir Han Taç Kapısı Üzerinde Arslan ve İnsan Yüzlü Güneş Kabartması (Semra Ögel)

Fotoğraf 9. İnsan Yüzlü Güneş Figürü, Yıldız Biçiminde Çini Lüster, Kubad Abad, Büyük Saray (Rüçhan Arık)

Fotoğraf 10. Güneş Yüzlü Figür, Falname, TSM H. 1703 (Metin And)

Fotoğraf 11. Cihar-ı Yar-ı Güzin ve Al-i Abanın Resmi (Malik Aksel)

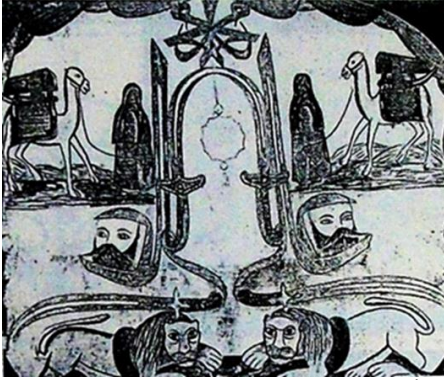

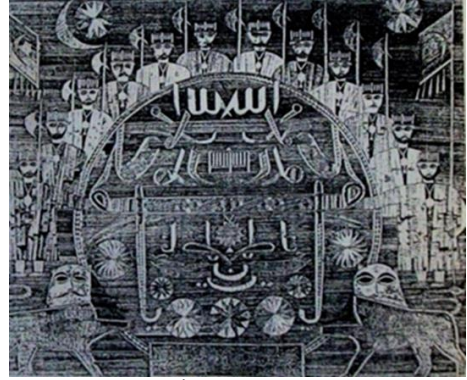
Fotoğraf 12. Tanrının Bektaşî Baba'nın Yüzünde Var Olduğu Şeklindeki İnanıcı Temsil Eden Kaligrafi (Frederick De Yong)

Fotoğraf 13. Ya Ali Yazısı, İnsan Başlı Arslan (Aksel)

Fotoğraf 14. Bektaşîliğin Amentüsü Olan İfadeyi Gösteren Resim (De Yong)

Fotoğraf 15. Oniki İmam'ın Bektaşî Babaları Gibi Giyinmiş Olarak Resmedildiği Tablo (De Yong)

Kaynaklar

- Bashir, Shahzad (2013). *Fazlullah Esterabadi ve Hurufilik*. Çev: Ahmet Tunç Şen. İstanbul: Kitapyayınevi.
- Berkli, Yunus (2011). *Türk Sanatında Avrasya Üslubunun Evreleri (Avrupa ve İslam Sanatına Etkileri)*. Erzurum: Atatürk Üniv. Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2014). *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Konya: Kömen Yayınları.
- De Yong, Frederich. (2014). “Bektaşilik’te İkonografi: Dini Kıyafetlerde, Ayinlerde Kullanılan Eşyalarda ve Resim Sanatında Sembolizm ve Temalar Üzerine Bir İnceleme”. Hazırlayan: Ahmet Yaşar Ocak. *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 265-288.
- Gültepe, Gülten (2015). “Türk Kültür ve Medeniyetinde Oyun-İnanç ve Maske”, *Uluslararası Oyun ve Oyuncak Kongresi Bildiriler Kitabı*. Erzurum: 601-610.
- Gültepe, Gülten (2016). *Plastik Sanatlarda Soyut Somut Gösterge ve Görseller Üzerine Metaforik Bir Yaklaşım*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Resim Anasanat Dalı, Sanatta Yeterlik Tezi.
- Güngör, Özcan-Aksoy (2012). Erdal, “Sosyolojik Açından Alevi/Bektaşilerde Tenasüh İnancı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı 62: 249-270.
- Kansızoğlu, Yakup (2004). *Şifreci Yanılgı Hurufilik Tasavvuru / Harf Gizemciliği ve Kur’an Yorumuna Olan Etkileri*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Melikoff, Irene (2014). “Bektaşî-Alevîler’de Ali’nin Tanrılaştırılması”, *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*. Hazırlayan: Ahmet Yaşar Ocak. İstanbul: Türk Tarih Kurumu. 80.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2014_a). “Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu’da İslam Heteroksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış”. *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslamın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*. İstanbul: Kitapyayınevi. 69-102.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2014_b). “Ortaçağlar Türkiye’sinde Tasavvufun Yerleşmesi: İran Tesirleri Meselesine Kısa Bir Bakış (13.-15. Yüzyıllar)”. *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslamın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*. İstanbul: Kitapyayınevi. 358-366.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2014_c). “Türkiye Tarihinde İslam’ın İkinci Yüzü: Anadolu’da Şiilik Meselesini Yeniden Düşünmek Yahut İsmaili Etkilere Dair”. *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslamın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*. İstanbul: Kitapyayınevi. 339-357.
- Ögel, Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öney, Gönül (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.